

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Х.Жўраев	
“Туркистон тўплами” – Россия империясининг Туркистонга аҳолини кўчириш сиёсати тарихини ўрганишда муҳим манба	97
Ш.А.Раҳимов	
Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсати: миллий тажриба ва халқаро ташаббусларнинг объектив зарурияти	101
	ФАЛСАФА, СИЁСАТ
Қ.Назаров, Д.Норматова	
Ўзбек фалсафасининг янгиланиш зарурати масаласига доир	106
Н.О.Сафарова, И.М.Арзиматова	
Форобий ва беруний ижодида ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик ғоялари	109
С.Чориев, Б.Иминов	
Ғарбни таназзулга ботирган ғоя	113
Г.Ж.Туленова, А.А.Мадаминов	
Сиёсий партиялар ва жамиятни демократиялаш	119
Х.О.Шайхова С.С.Хошимов	
Бугунги дунё ва унинг одамлари	122
	АДАБИЁТШУНОСЛИК
А.Ҳамдамов	
Абдулла Орипов шеърлятида миллий ҳис-туйғулар талқини	127
Н.Султонова	
Ўзбек адабиётида модификация	130
Қ.В.Юлчиев	
Учликда макон ва вақт категорияси	134
	ТИЛШУНОСЛИК
З. Алимова	
Ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда маъно ва товуш ўзгариши ҳодисаси	138
И.Расулов	
Рус ва ўзбек фразеологизмларининг семантик структураси	143
Г.Умаржонова	
Замонавий немис ва ўзбек тилларида “hand” – “қўл” фразеологик бирликлар функционал мазмунининг тадқиқи масаласи	148
	ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
Р.Джалилова	
Академик қаламтасвир тарихини ўқитишнинг методологик асослари	152
М.Каримова, Ш.Арипов	
Талабалар ўқув фаоллигини оширишнинг назарий асослари	155
И.Қирғизов, А.Нурмуҳаммаджонов	
Муסיқа маданияти дарсларида ўқувчиларнинг муסיқа тинглаш компетенциясини шакллантириш тажрибасидан	158
	ИЛМИЙ АХБОРОТ
С.ЭВАТОВ	
Тасаввуф таълимотида ваҳдат ул-вужуд назарияси	162
М.Маматов, О.Азимбеков	
Ўзбекистонда сўфейликнинг ҳозирги ҳолати	165
Ф.Дадабаева	
А. Қодирийнинг “ ўткан кунлар” асаридаги ҳаракат тасвирининг олмонча ва русча таржималардаги талқини	167
Х.Убайдуллаев	
Лингвокультурология тарихини ўрганиш хусусида	169
С.Ҳакимжонова	
Ўзбек тилида ҳолат равишларининг услубий хусусиятлари	171
Б.Алимов	
Миллий аудиовизуал тармоқларнинг мамлакат имижини ривожлантиришдаги аҳамияти	174
	БИБЛИОГРАФИЯ
Библиография	179

**ЎЗБЕК ТИЛИГА ФОРС-ТОЖИК ТИЛЛАРИДАН ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАРДА МАЪНО ВА ТОВУШ
ЎЗГАРИШИ ҲОДИСАСИ
ЯВЛЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ЗВУКА И ЗНАЧЕНИЯ В СЛОВАХ, ЗАИМСТВОВАННЫХ
УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ИЗ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ ЯЗЫКОВ
THE CASE OF SOUND AND MEANING CHANGE IN PERSIAN – TADJIK BORROWED
WORDS IN UZBEK LANGUAGE**

3. Алимова

Аннотация

Мақолада форс-тожик тилларидан ўзбек тилига ўзлашган сўзларда товуш ва маъно ўзгариши ҳақида сўз боради.

Аннотация

В статье речь идёт об изменении звука и значения персидско-таджикских заимствований в узбекском языке.

Annotation

This scientific article is about is changing the sound and meaning of change Persian-Tadjik borrowings in the Uzbek language.

Таянч сўз ва иборалар: форс-тожикча сўзлар, луғат таркиби, нутқ товушлари, талаффуз, товуш ўзгариши, маъно ўзгариши, форсий изофа.

Ключевые слова и выражения: персидско-таджикские слова, лексический состав, звуки речи, произношение, изменение звука, изменение значения, персидская изофа.

Keywords and expressions: Persian-tadjik words, lexical composition, speech sounds, pronunciation, change of sound, change of meaning, Persian isafet .

Бирор бир тил йўқки, бошқа тиллардан ажралган ҳолда алоҳида ривожланган бўлса. Тилдаги ҳар қандай ўзгариш ижтимоий тузилиш ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, тилнинг луғат таркибига ўз таъсирини кўрсатади. Натижада тил бойиб боради. Унинг бойишига турли хил омиллар сабаб бўлади. Хусусан, ўзбек тилининг луғат таркиби қуйидаги 4 хил йўл орқали бойийди: сўз ясаш, ўзга тиллардан сўз ўзлаштириш, маъно ўзгариши ва янги фразеологик бирликларнинг пайдо бўлиши. Ўзбек тили лексик тараққиётини ҳам жамиятдаги муҳим ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда маълум бир давр босқичлари асосида ўрганиш мумкин. Туркий тил сифатида юритилган ўзбек тили тарихан Ўрта Осиё ҳудуди халқлари учун бир неча аср мобайнида форс (форс-тожик) тили билан бир вақтда истеъмолда бўлди. Ўзбекистон Қаҳрамони Э.Воҳидов ўзининг “Сўз латофати” асарида тилимизга ўтган сўзлар ҳақида қуйидагича фикр билдиради: “Диний, илмий, ижтимоий атамаларимиз асосан араб тилидан, кўпгина иш қуролларимиз, **жомадон, хокандоз, дастшу, жомашу, дазмол, қоғоз** каби хунармандчиликка оид сўзларимиз, шунингдек, юксак шеърый услубга хос суханлар форс тилидан келган. Хусусан, форс тилидан

кирган фалсафий атамалар ҳам учрайди: **жавонмард, сарбадор, чархи кажрафтор, Оинаи Искандар каби**”[1,10]. Узоқ вақтли мулоқот натижасида тил омехталашини сезиларли даражада ҳар иккала тил лексик қатламига ҳам таъсир қилди. Ўзбек тили лексик қатламига янги сўзлар, форсий изофатлар, иборалар, ҳаттоки сўз ясовчи қўшимчалар ҳам кириб келди. Бундай сўзлар, аввало, мавҳум, кейинчалик уларнинг кўпчилиги ўз қатлам сўзлари каби тилимизга мослашиб, ажратиб бўлмас ҳолатда ўринлашди.

Ўзлашмаларни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш муҳим аҳамитга эга:

1. Товуш ўзгариши орқали ўзлашган сўзлар.

2. Маъно ўзгариши орқали ўзлашган сўзлар.

Ўзлашмалар ичида товуш ўзгариши ҳодисаси орқали ўзлашган сўзлар кўп учрайди. Қуйидаги мисолларга эътибор берсак:

Бадя (ф. باديه - мис ёки сополдан ясалган катта идиш)

1. Ёғоч, сопол ёки металлдан ясалган катта махсус катта челақ;

2. тех. Бетон қоришмасини солиш учун ишлатиладиган катта идиш.

Кран ғирчиллайди, кўтарилаётган

3. Алимова –

бодядан тақир-туқур тош, шалоп-шалоп қоришма тушади (А.Мухтор, Туғилиш) [2.138]. Ю.Рубинчикнинг “Форсча-русча” луғатида “бодийе” باديه - сўзининг “мис ёки сополдан ясалган катта идиш” маъноси берилган [3.161]. “Фарҳанги забони тожики”да ҳам “бодия” шу маънода изоҳланган. Ўзбек тилига ўзлашган ушбу сўздаги “о” товуши “а”га айланиб, “и” товуши умуман тушиб қолган, яъни “бодия” сўзи “бадя”га айланган.

Барваста (برېسته боғланган, маҳкамланган; ёпилган, ривожланмай қолган) 1. Гавдали, кенг яғринли. Барваста йигит. *Асронкул барваста қомат, ўмровли содда, ўн саккиз яшар йигитча эди.* (Ойбек, Навоий) [2.1 том.163]. Ушбу сўз тузилишига кўра “бар” – предлог, “бастан”- “боғламоқ” феълдан ташкил топган бўлиб, бундай феъллар форс тилида префиксли феъллар, деб номланади. “Басте” (баста) эса “бастан” феълнинг ўтган замон сифатдоши шаклидир. “Барваста” сўздан кўриниб турибдики, форс-тожик тилидаги ушбу сўз таркибидаги иккинчи “б” товуши “в”га айланиб кетган. Шунингдек, “Форсча-русча” луғатда айнан “барбасте” сўзи учрамайди, «Фарҳанги забони тожики» (кейинги ўринларда ФЗТ)да “барбаста” сўзи келтирилган [3.143]

Гумбаз (ф. گنبد - گنبد - қубба, равоқ) 1. Қубба шаклидаги том; қубба тахлитидаги нарса. Цирк гумбази. 2.кўчма. бесўнақай, катта, семиз одам.

3.кўчма. Кўк гумбази (Осмон) [2.1 том.523]. Ушбу сўз форс-тожик тилларида “гўнбаз” ва “гўнбад” тарзида берилган [4.404]. Ўзбек тилига ўтганда сўздаги “н” ҳарфи “м” ҳарфига алмашган.

Бежиз (ф. бичиз- بیچیز буюмсиз, камбағал, ҳеч нарса) Бекор, бекорга, бекордан- бекор, асосиз (фақат бўлишсиз феъллар билан). *Ҳар ким ўрганини олади, деб бежиз айтилмаган* [2.1 том.207]. Форс-тожик тиллари луғатларида айнан бу сўз берилмаган, “би” инкор маънони ифодаловчи -сиз қўшимчаси бўлиб, гапда бўлишсиз феъллар билан бирга келади, “чиз” – “нарса” маъносига эга бўлиб, “бичиз”- بیچیز “буюмсиз, ҳеч нарса” деган таржимага эга. Сўздан кўриниб турибдики, “бе” олд қўшимчасидаги “и” фонемаси “э” га, “чиз” қисмидаги “ч” фонемаси эса “ж”га айланган.

Буромад (برآمد баромад – чиқиш; харажат, чиқим) Чиқим, саф-харажат. *Зид. Даромад. Даромадга қараб буromoмад. Буромад бўлмаса, даромад бўлмас. Мақол.* [2. I том. 381]. Форс-тожик тиллари луғатидаги “баромад” (чиқиш, сарф) сўзи ўзбек тилига ўзлашганда биринчи бўғиндаги “а” товуши “у”га айланган.

Навжувон – (نوجوان - навжавон-жуда, анча ёш) 1. Ёш йигит, ўспирин. 2. кўчма: ёш, янги. Қумлар ўртасида бир шаҳар кўрдим, Навжувон, сулув, соз, ярқироқ шаҳар (Миртемир) [5.III том.7]

Форс тилида “навжавон” сўзи бор, ФЗТда эса бу сўз учрамайди. Сўзнинг иккинчи бўғинидаги “а” товуши “у”га ўзгарган. Шунини таъкидлаш жоизки, форс тилида ушбу сўз кўчма маънода қўлланилмайди. Бу сўз одамларга нисбатан ишлатилади: 1. жуда ёш.2. ўспирин; йигит [2, 605].

Нутқ товуши талаффузни белгилашда товушнинг тўғри айтилиши асосий роль ўйнайди. Кўпинча сўз охиридаги “д” товушидан олдин “н” товуши келса, “д” товуши (т) тарзида талаффуз этилиш ҳоллари мавжуд. Масалан, *қанд –қант, банд –бант* каби [4.62]. Ўзбек тилига ўзлашган айрим сўзларнинг охиридаги “д” товуши “т” га ёки “з” га айланиб қолиши ва ёзувда ҳам шундай ёзилиш ҳоллари кўп учрайди:

Намат – (نمد - *намат. Юнгдан босиб ишланган палос; кигиз*) [2.III.15] Форс тилида бу сўз “намад” тарзида ёзилади [4.664] ва талаффуз этилади, тожик тилида ҳам шундай.

Устоз – (استاد - устоз) Таълим берувчи, муаллим, ўқитувчи. Форс-тожик тилларида бу сўз “устод” тарзида ёзилади.

Нутқ товуши қатор келганда, баъзан бир-бирига таъсир қилиб, бири иккинчисини ўзига мослаштиради. Ўзбек тилида бундай талаффуз меъёрини асосан феълларда учратиш мумкин: *кетди-кетти, кўчди-кўчти, қўшди-қўшти* каби. Лекин ёзувда “д” ҳарфи ёзилади. Бу ҳодиса ассимиляция бўлиб, у бошқа сўз туркумлари учун ҳам хосдир. “Учта” лексемасининг “ушта”, “почта” лексемасининг “пошта”, деб талаффуз қилиниши ҳам шу ҳодисага мисол бўла олади [3,62].

Шундай ўзлашма сўзлар борки, сўз охиридаги ҳарф ёзувда ҳам, талаффузда ҳам тушиб қолиши мумкин. Масалан:

ТИЛШУНОСЛИК

Намхуш – (نمخشک - ярим (чала) қуруқ) *Ним хуш, бир оз намли.* Ушбу сўз қўшма сўз бўлиб, “нам”- “нам, ҳўл” ва “хўшк”- “қуруқ” сўзларидан таркиб топган. Қизиғи шундаки, айнан “намхўшк” сўзи қўшма сўз ҳолатида форс тилида ҳам, тожик тилида ҳам учрамайди.

Саман - (سمند – сариқ рангли от) 1) оч малла, сарғиш, осмонранг; 2) Шу тусдаги от: Ўртадаги юк машинасида саман тойча бор [2.III.434].

Ушбу сўз форс-тожик тилларида “саманд” шаклида ёзилиб, ўзбек тилига ўзлашганда бу сўз охиридаги (д) ҳарфи ёзувда ҳам, талаффузда ҳам тушиб қолган.

Яна шундай ўзлашмалар борки, сўз охирида бирор ҳарф орттирилиши ҳам мумкин:

Айрим ўзлашмалар таркибидаги “о” унлиси ўзбек тилида “ў”га ўтиш ҳолларини ҳам кузатиш мумкин:

Сангбўрон – (سنگ باران - тош ёғилиши, тош ёмғири) Сангбўрон қилинглар, уринглар уни! - деди шайх амр қилиб (К.Яшин, Ҳамза) [2.III.438]. Форс тилида “сангборон” ва “сангсор” [5.257] сўзлари бор бўлиб, “тош ёмғири” маъносини ифодалайди, тожик тилида эса фақат “сангсор” [3.189] лексемасигина мавжуд.

Ўзбек тилига ўзлашган сўзлар таркибида унли ва ундош товушларнинг ўзгариши, “е” унлисининг “а” билан алмашиши, “о” унлисининг “а” билан алмашиши ҳодисаси кўп кузатилади. Жумладан:

Пайтава – (پاي تابه - оёқни иситувчи) [2.III.204]. Форс тилида ушбу сўз “пойтобе” шаклида ёзилади, яъни “пой”- оёқ, “тобе” – “тобидан”- “иситмоқ, қиздирмоқ” феълидан ҳосил бўлган сифатдош бўлиб, оёқни қизитувчи, иситувчи нарса тушунилади [5.257]. Шунингдек, сўздаги “б” ундоши “в”га алмашган.

Оптова – (افتابه - оптова. Кўза, обдаста, офтоба) *Анорхон кампирни суяб турғазди, оптовада сув келтириб берди* (Иброҳим Раҳим, Ихлос) [2.III.131]. Келтирилган мисолда “ф” товуши “п”га, “б” товуши эса “в”га алмашиб, бу ҳодиса ассиимиляция ҳодисасидир. Ушбу сўз форс-тожик тилларида “офтоба” тарзида ёзилади ва ўқилади.

Қуйидаги мисолларда айрим ҳарфлар орттирилгани ва айрим ҳарфлар тушиб қолганини кузатиш мумкин:

Посанги – (پارسنگ - тарози паллаларини тенглаштирувчи қўшимча тош. [2. III. 299]. Форс-тожик тилларида “порсанг” [5.261] ёки “посанг” [5.264] деб ёзилади. Ўзлашма сўз такибидаги “р” ҳарфи ёзувда тушиб қолган. Бундан ташқари, ўзбек тилида “посанг” сўзи охирида бир “и” ҳарфи орттирилган.

Раҳа – (راه - йўл, кўча) Йўлак, кўча [2.III.362]

“Мен йўлимни танлаганман чорраҳада,

Сенга ўхшаб қолмай шундай тор раҳада” (Туроб Тўла, асарлар) [2.III.131].

Ушбу мисолдан ҳам кўринадики, форс-тожик тилларидаги “роҳ” ва “раҳ” сўзлари охирига ўзбек тилида (а) товуши орттирилган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “роҳ” сўзи ҳам берилган. Лекин унинг “йўл” маъносигина учрайди (2. III. 395). Тожик тилида б тадан ортиқ маъноси (йўл, масофа, восита, усул, марта, қонунқоида), форс тилида ҳам б тадан ошиқ маъноси (йўл, усул, тарз, мусиқа усули, ишонч, марта) берилган.

Пойабзал – (پایافزار - оёқ кийими, оёқ жиҳози) Форс-тожик тилларида бу сўзнинг икки хил ёзилиш шакли берилган, яъни “поафзор, пойафзор”. “по, пой” – оёқ, “афзор” - *жисм, қурол, асбоб* маъноларини ифодалайди [5.285]. Ушбу сўздан кўриниб турибдики, форсий “пойафзор” сўзи таркибидаги “ф” товуши “б”га (ассимиляция), “о” товуши “а”га ҳамда “р” товуши “л”га (диссимиляция) алмашган.

Ўзбек тилига форс-тожик изофий бирикмаси асосида ясалган сўзлар ҳам ўзлашган. Маълумки, изофа аниқловчи билан аниқланмиш, қаратқич билан қаралмиш ўртасидаги боғланишдир. Лекин бундай ўзлашмалардаги изофа кўрсаткичи ҳисобланган “и” ёки “йи” (форс тилида “э” ва “йе”) ёзувда тушиб қолиши мумкин. Жумладан:

Пойдевор – (پای دیوار - пойдевор- 1) *деворнинг остки қисми, асоси; 2) замин, негиз, асос, база* [2. III.285]. Аслида бу сўз изофий бирикма бўлиб, “по-йе дивор”- “деворнинг оёғи” дея таржима қилинади, яъни “девор” – қаралмиш, “по”- қаратқич, “йе”-изофа кўрсаткичидир.

Пойгумбаз – (پایگنبد - пойгумбаз – *гумбазнинг оёғи, гумбазнинг ости*) Гумбаз ўрнатилган махсус қурилма [2.III. 285]. Бу сўз ҳам изофий бирикма бўлиб, биринчидан, “по-йи гумбаз” (форс тилида “по-йе гўмбад”) тарзида ёзилиши мақсадга мувофиқ эди. Иккинчидан форс-тожик тилидаги “гўнбад” сўзи ўзбек тилида “гумбаз” шаклида ёзилиб, ассимиляция ҳодисаси рўй берган.

Рўёб – (رویآب - рўёб – *сув юзаси, сатҳи; маълум бўлиш*) ЎТИЛда сўзнинг қуйидаги маънолари ҳам берилган: 1) *амалга ошмоқ*; 2) *намоён бўлмоқ*; 3) *рўшноликка чиқмоқ*. Форс тилида “ру-йэ об” (тожик тилида “ру-йи об”) – “сувнинг юзи, юзаси” маъносини билдиради. Ўзбек тилида изофий боғланиш орқали ҳосил бўлган ушбу сўз фақат кўчма маънода, яъни “амалга ошмоқ, рўшноликка чиқмоқ” маъноларида қўлланилади.

Олҳирот – (ألوهرات - Ҳирот олҳўриси) “Олҳўрининг жайдари номи турлича: қораолу, олҳўри, олҳирот, ғайноли” (Қ.Маҳмудов, Ўзбек тансиқ таомлари) [2.121]. Ушбу сўздан маълум бўладигани, “олҳирот” “олу-йе ҳерот”, яъни “Ҳиротнинг олҳўриси” дир. Демак, ушбу сўз изофий боғланиш орқали ҳосил бўлган.

Шундай ўзлашмалар борки, улардаги изофа кўрсаткичи “и” ёки “йи” сақланиб қолган. Масалан:

Рўйирост – (روي راست - рўйирост- очиқ, дангал юз) 1) бирор андишага бормасдан, юз хотир қилмасдан; тўппа тўғри, дангал; 2) тикка; бор бўйича; 3) чинакамига, астойдил [2.406]. Ушбу сўз “ру-юз, рост-тўғри” сўзларининг “йи” изофа кўрсаткичи орқали ясалган бўлиб, “ростнинг юзасидан, ростлик юзасидан” маъносини англатади.

Маъно ўзгариши орқали ўзлашган сўзлар ўзбек тили луғат таркибида оз бўлса-да, учрайди. Бу ўринда ўзбек тилининг беш томли изофли луғати(ЎТИЛ)дан қуйидаги мисолларни келтириш мумкин. Масалан:

Андармон (ф. банд, машғул) Андармон бўлмоқ. Бирор машғулот, иш ва шу кабиларга берилмоқ, қизиқиб кетмоқ. *Обид Йўлдошев*ич, *бошқа ишларга андармон бўлиб, газета чиқаришга бевосита қатнаша олмадик* (Пиримқул Қодиров, Уч илдиш). *Робия билан андармон бўлиб, Комил табибниқига ҳам*

бора олмадим (Ўткир Ҳошимов, Икки эшик ораси) [2. 84]. Айнан бу сўз рус шарқшуноси Ю.А.Рубинчик раҳбарлигида яратилган “Форсча-русча луғат” (“Персидско-русский словарь”)да ҳам, “Фарҳанги забони тожики”да ҳам учрамайди. Лекин ҳар икки луғатда ҳам ушбу сўзнинг асоси “дармон” берилган бўлиб, унинг таржимаси “даво, дармон” дея изоҳланган.

Анжом (ф. тугаш, охири). ЎТИЛда ушбу сўзнинг форс-тожик тилидан кириб келгани ва “тугаш, охири” маъносига эга эканлиги таъкидлаб ўтиляпти, лекин қуйидагича изоҳ берилмапти: 1. Уй-рўзғор, нарса буюмлари асбобларига тегишли нарса. *Торроқ бўлсаям, уй-жой, анжомларимиз бор.* (С.Нуров, Нарвон). 2. Ҳар қайси соҳанинг ўзига хос нарсалари, керак яроғлари. *Йўл анжомлари, уруш анжомлари, ҳарбий анжомлар, мактаб анжомлари. Мана шу зираклар, пардоз-андозлар солинган чамадонимни кўтариб, ўттиз йил қишлоқма-қишлоқ кездим.* (С.Зуннунова, Олов) [2. 85].

Ю.Рубинчик муаллифлигидаги “Форсча-русча луғат”да “анжом” лексемасининг фақат “тугаш, охири” деган маъноси берилган [3.131]. Ваҳоланки, Фарҳанги забони тожики (ФЗТ)да “анжом” деган сўзнинг ўзи йўқ.

Арзанда(ф.- арзийдиган, лойиқ) 1) Орзу қилиб етишган ёлғиз ўғил ёки қиз. *Беш яшар қизчасини чақириб, у болага кўрсатиб: - Ана кўрмайсанми, бу қандай оппоқ, дўндиқча! Мана шу менинг бирдан бир арзандам, - деди.* (С.Айний, Эсдалиқлар) [2.96]

2) Энг севикли эрка ўғил ёки қиз. *Лутфинисо эрининг давлатидан кўпориб, шу кенжа арзандасига сарф қилиш учун уринар эди*(Ойбек, Танланган асарлар)

3) Бирор кишининг ҳаммадан ортиқ кўрган суюкли кишиси, эркаси. *Гулнорага худо берди, у эрка-арзанда хотин бўлиб, эрига суялиб, кўнглига нима келса, шуни қилади* (Ойбек, Танланган асарлар) [2.96]

Аслида “арзанда” сўзи форс-тожик тилларидаги “арзидан” – ارزیدن “арзимоқ” феълидан олинган бўлиб, “арзимоқ, қимматга эга бўлмоқ, лойиқ бўлмоқ” маъносини ифодалайди. “Арзанда” форс-тожик тилларида ҳозирги замон сифатдоши ҳисобланади. Чунки, **-анде(анда)** кўшимчаси ҳар икки тилда ҳам ҳозирги замон

ТИЛШУНОСЛИК

сифатдоши ҳосил қилувчи қўшимчалардан биридир. Ю.Рубинчик луғатида: “**arzande**” лексемасининг куйидаги маънолари келтирилган: 1) “Қимматбаҳо, қиммат баҳога эга бўлган, бебаҳо”; 2) “муҳим аҳамиятга эга бўлган” каби маънолари келтирилган. ФЗТда ҳам “арзидан” сўзи “қимматга эга бўлмоқ, арзимоқ” дея изоҳланган. Лекин, айнан “арзанда” сўзи мазкур луғатда берилмаган.

Рўкач (روکش) устки, ҳимоя қатлам, қоплама) Кўз-кўз қилиб, ёмонини яшириш учун ажратиб, олдинга қўйилган сара нарса; молнинг, нарсанинг сараси. *Районга келган меҳмонларга районнинг рўкачи бўлиб қолади.* (А.Қодирий, Обид кетмон) [2, 406]

Рўкач қилмоқ: 1) пеш қилмоқ, дастак қилмоқ. *Ҳадеб қўчқорлигингизни рўкач қилаверасизми, Валихўжа ака! Камтарлик ҳам керак кишига!* (Н.Сафаров, Ҳаёт мактаби); 2) Баҳона қилмоқ. *–Бир нарса деса, уч ойдан бери тўланмаган уй пулини рўкач қилиб, бет-кўзингизни юласиз,-деди Ҳабиба эрига* (Қ.Кенжа, Тоғ йўлида бир оқшом) [2, 406].

Ю.Рубинчикнинг “Форсча русча луғати”да **روکش** “устки, ҳимоя қатлам,

қоплама” деган таржимаси бор, холос. **روکش کردن** - *рўкаш кардан*-устини, сиртини қопламоқ [5, 743]

Бу сўз ўзбек тилига ўзлашганда форс тилида берилган таржиманинг бирортасига ҳам мос келувчи маънони англатмаган, “Фарҳанги забони тожики” да “рўкач”, “рўкаш” лексемалари учрамайди.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, ҳозирги ўзбек тили лексикасида анчагина форс-тожикча сўзлар бўлиб, ўзбек тили лексикасида туркий сўзлардан кейин иккинчи ўринда туради. В.В.Бартольд тили билан айтганда: “...агар араб тили мусулмон дунёси учун Европадаги лотин тилидек аҳамиятга эга бўлса, форс тилини француз тилининг таъсири билан тенглаштириш мумкин” [6. 96].

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги тожикча ўзлашмалар аниқ ва реал нарса, ҳодисалар тўғрисидаги тушунчаларни ифодаловчи сўзлардир. Тожикча ўзлашмалар кундалик турмуш учун энг зарурий ва кўп истеъмол қилинувчи сўзлардир. Шу туфайли тожикча сўзлар ўзбек тилининг луғат таркибига чуқур ўрнашиб, сингиб қолган лексемалардир.

References:

1. Vohidov E. Soʻz latofati, “Uzbekiston”, -T:, 2014, 10-bet
2. Rubinchik Yu.A. Persidsko-russkiy slovar. –Moskva: Russkiy yazik, 1983, S.-605.
3. Farhangi zaboni tojiki., –Moskva:, Sovetskaya entsiklopediya, 1969, S.-189.
4. Sayfullaeva R., Mengliev B. Boqieva G. Khozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent:, 2006.
5. Rubinchik Yu.A. Persidsko-russkiy slovar. – Moskva: Russkiy yazyk, 1983, S.-605.
6. Khojiev A. Uzbek tili leksikologiyasi.-Toshkent:, Fan, 1981, B.96.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).